

ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING OF THE ANCIENT PERIOD IN NORTHERN BACTRIA

Anvar J. Yaxshiev

Associate Professor, Candidate of History

Fiscal Institute under the Tax Committee

Tashkent, Uzbekistan

E-mail: anvarfavran@rambler.ru

ABOUT ARTICLE

Key words: antiquity, Hellenization, architecture, urban development, cultural relations, traditions, defense structures, cultural monuments, neighborhoods, streets, architectural plan, architectural solution.

Received: 21.02.23

Accepted: 23.02.23

Published: 25.02.23

Abstract: In this article, the issue of ancient architecture and urban planning of Northern Bactria is revealed on the example of the Surkhan oasis, based on the results of research conducted for many years, based on the material evidence obtained in the course of this research, and summarizing the information of the available scientific literature.

ШИМОЛИЙ БАКТРИЯДА АНТИК ДАВР МЕЪМОРЧИЛИГИ ВА ШАҲАРСОЗЛИГИ

Анвар Ж. Яхшиев

доцент, тарих фанлари номзоди

Солиқ қўмитаси ҳузуридаги Фискал институти

Тошкент, Ўзбекистон

E-mail: anvarfavran@rambler.ru

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: антик давр, эллинишув, меъморчилик, шаҳарсозлик, маданий алоқалар, анъаналар, муҳофаа иншоотлари, маданий ёдгорликлар, маҳаллалар, кўчалар, меъморий режа, меъморий ечим.

Аннотация: Ушбу мақолада Шимолий Бактриянинг антик давр меъморчилиги ва шаҳарсозлиги масаласи узоқ йиллар давомида олиб борилган тадқиқотлар натижаларига асосланган ҳолда, мазкур тадқиқотлар жараёнида қўлга киритилган ашёвий далилларга таяниб ҳамда бу борада мавжуд илмий адабиётлар маълумотларини умумлаштирган ҳолда Сурхон воҳаси мисолида очиқ берилган ва тегишли илмий хулосаларга келинган.

АРХИТЕКТУРА И ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО АНТИЧНОГО ПЕРИОДА СЕВЕРНОЙ БАКТРИИ.

Анвар Ж. Яхшиев

доцент, кандидат исторических наук

Финансовый институт при Налоговом комитете

Ташкент, Узбекистан

E-mail: anvarfavran@rambler.ru

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: древность, эллинизация, архитектура, градостроительство, культурные связи, традиции, оборонительные сооружения, памятники культуры, кварталы, улицы, архитектурный план, архитектурное решение.

Аннотация: В данной статье вопрос античной архитектуры и градостроительства Северной Бактрии раскрывается на примере Сурханского оазиса, исходя из результатов многолетних исследований, на основании материальных свидетельств, полученных в ходе этих исследований, и обобщение информации доступной научной литературы.

КИРИШ

Тарихий адабиётларда шартли равишда Шимолий Бактрия деб номланувчи географик худуд қадимги даврлардан бошлаб Бактрия мамлақати иқтисодий, маданий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Антик давр Бактрия тарихида учта ўзига хос давр кузатилиб, бу даврлар ўлка маданий ҳаёти ривожига муҳим аҳамиятга эга бўлди. Дастлаб Бактриянинг Александр Македонский салтанати таркибига кириши, кейин Салавкийлар давлати таркибида бўлиши ва ундан кейин мустақил Юнон-Бактрия давлати фаолияти. Бу даврда ўлкада юнон маданияти намуналари ва юнон тили кенг ёйилади. Бу жараён юнонларнинг сиёсий ҳукмронлигидан ташқари, Кичик Осиё ва Эллададан истилочиларнинг кириб келиши ҳамда қатор шаҳар ва манзилгоҳлар барпо этилиши билан ҳам боғлиқ.

АСОСИЙ ҚИСМ

Тадқиқотчилар фикрича, антик давр Бактрия меъморчилиги, маданияти ва санъатида қуйидаги омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлди: Қадимги Бактрия анъаналари; эллинизмнинг таъсири; скифларга хос унсурлар; Кушонлар даври ижодий анъаналари; Ҳиндикуш орти вилоятлари, Панжоб ва Шарқий Парфия билан олиб борилган турли маданий алоқалар [1, 189].

Сурхон воҳсидаги кўпгина ёдгорликлар (Далварзин, Холчаён, Кўхна Термиз, Айритом, Қоратепа) қурилиш услуби, ҳимоя иншоотлари, даҳма ва ибодатхона қолдиқлари, улардан топилган турли санъат намуналарида юқорида санаб ўтилган омиллар таъсири сезилиши билан бир қаторда, уларда маҳаллий анъаналарга асосланган ўзига хослик ҳам яққол кўзга ташланади.

Шимолий Бактрия маданий ёдгорликларини, уларнинг бажарган вазифаси, қадимийлиги ва аҳамиятига кўра бир неча гуруҳларга ажратиш мумкин. Улар орасида янги асосларда тараққий этган ўзига хос шаҳарсозлик маданияти алоҳида кўзга ташланади.

Бактрия шаҳарсозлигида турли даврларга оид маданий алоқалар катта аҳамиятга эга бўлиб, айти пайтда шаҳарлар қадимги Бактрия анъаналарини ҳам сақлаб қолган. Пойтахт Бақтра (Балх) шаҳри ана шундай шаҳарлар жумласидандир. Аҳамонийлардан сўнг бу шаҳарда дастлабки Юнон-Бактрия подшолари даврида кўпгина қурилишлар амалга оширилиб, шаҳар янги ҳимоя деворлари билан ўралган. Бундан ташқари Юнон-Бактрия даври охирларида Далварзинтепа ўрнида янги шаҳар пайдо бўлади. Шаҳарнинг аҳоли зич жойлашган қисмини девор ва хандақлар билан ўраб олинади. Айрим уй ва қўрғонлар хандақдан шимол томонда қолади [2, 24].

Шимолий Бактрия меъморлари мушофаа иншоотлари барпо этишда вазиятдан келиб чиқиб иш тутишган. Мисол учун, Кўхна Термизнинг мустаҳкамланган қалъа қисми мил.авв. III асрда илк Юнон-Бактрия ҳукмдорлари даврида бунёд этилган бўлиб, иншоотнинг ҳимояланиши тўғри бурчакли режани ҳосил қилган. Иншоот мустаҳкам девор ва чуқур хандақ билан ўралиб, шимолий деворда дарвоза жойлашган, кейинчалик бу дарвоза ортида йирик шаҳар пайдо бўлган [3].

Холчаён худудида ҳам шу даврда унча катта бўлмаган майдонда мустаҳкам ҳимояланган қисм (Қорабоғтепа) пайдо бўлади. Тўғри бурчакли бу қалъа ҳимоя девори ва хандақ билан ўралиб, ғарбий деворнинг марказида дарвоза ўрнатилган [4].

Бактрия-Кушон шаҳарларининг нафақат ижтимоий, балки меъморчилик-режавий ўзига хослиги уларнинг атроф қишлоқ хўжалик худудлари билан узвий алоқаси орқали ҳам ифодаланади. Кўхна шаҳарлар атрофидаги ариқлар тармоғи, боғлар ва узумзорлар ушбу алоқалардан далолат беради. Айрим ҳолларда суғориш тармоқлари шаҳарнинг топографик тузилишини белгилайди. Бу жиҳатдан Холчаён мисолидаги «узун шаҳарлар»нинг шаклланиши диққатни тортади. Юнон-бактрия даврида асос солинган кўхна шаҳарнинг мустаҳкам ҳарбий-маъмурий қисми кушон даврига келиб ғарбга томон кенгаяди ва суғориш канали ирмоғи бўйлаб шимолдан жанубга томон чўзилади [5, 115].

Бактрия-Кушон шаҳарларининг ички режвий тузилиши ҳақидаги тасаввурларга Далварзинтепа харобалари янада ойдинилк киритади. Юқорида эслатилганидек, шаҳар тўғри бурчакли бўлиб, унинг шимолий қисмида кўхандиз жойлашган. Шаҳар худудининг асосий тўғри бурчакли қисми ичида зич қурилишлар, яъни шаҳар марказининг учдан бир қисмида бой шаҳарликлар маҳаллари, жануби-шарқий қисмида ўртаҳол аҳолининг унча катта бўлмаган уйлари, жануби-ғарбий қисмида кулоллар ва бошқа ҳунармандлар маҳалласи жойлашган [6, 16]. Одатда, қалъалар атрофи хандақлар билан ўралиб, иншоотлар

шаҳар ҳудудига қараб бунёд этилган ва битта яхши қўриқланадиган кириш жойи (дарвоза)га эга бўлган [7, 12].

Шаҳар ичида диний эътиқодлар билан боғлиқ иншоотлар ҳам жойлашган. Шимолий девор ёнидан Будда ибодатхонаси қолдиқлари, шимоли-шарқий бурчак яқинидан эса даҳма топилганлиги шундан далолат беради. Далварзин деворидан шимол томондаги табиий тепаликларда кушон даври маданий қатламлари мавжуд бўлиб, бу ерда қўрғонлар, шаҳар атрофи хўжалиги излари аниқланган [5, 116].

Тадқиқотчилар фикрича, кўхна шаҳарлар воҳанинг илгари нисбатан ўзлаштирилган ҳудудларида пайдо бўлган бўлса, шаҳар атрофидаги майда манзилгоҳлар юечжилар ҳамда кушонлар даврида пайдо бўлган [8, 119].

Воҳада олиб борилган тадқиқотлар натижалари мил.авв. IV – мил. IV-V асрларда Шимолий Бактрия – Тохаристон шаҳарлари ривожланишнинг уч босқичини: қарор топиш, гуллаб-яшнаш ва инқирозга учраш жараёнини бошдан кечирганлигини кўрсатади. Бу даврда Сурхон воҳаси шаҳарлари тадрижи қадимги Бактрия ва эллинизм, айрим ҳолларда, ҳинд шаҳарсозлиги анъаналарининг ўзаро уйғунлашуви орқали намоён бўлади. Бу ҳолат маълум маънода сиёсий воқеалар билан боғлиқ эди. Хусусан, Александр Македонский Бактрияни босиб олганидан сўнг бу ҳудудлар Салавкийлар ва Юнон-Бактрия давлати таркибига киради ҳамда Юнонистон ва Македониядан кўплаб истилочилар кўчиб келиб, қалъа ва шаҳарларга асос соладилар [9, 148-160]. Кейинроқ эса юечжилар Бактрияни босиб олиб Кушон давлатини барпо этгач, унинг таркибига Ҳиндистон ҳам кўшиб олинishi натижасида бу ҳудудларга буддавийлик эътиқоди билан бирга ҳинд маданияти унсурлари ҳам кириб келади.

Шимолий Бактрия антик даври шаҳарларининг тузилиши ва режаси уларнинг асосида илгари мавжуд бўлган манзилгоҳлар билан боғлиқ эди. Тадқиқотчилар Шимолий Бактриядаги шаҳарларнинг асослари билан бир-биридан фарқланувчи уч гуруҳини ажратадилар:

асослари аҳамонийлар даврига бориб тақалувчи кўп қатламли шаҳарлар (Жондавлаттепа, Ҳайитободтепа ва Термиз);

Юнон-Бактрия ёки салавкийлар даврида пайдо бўлган шаҳарлар (Далварзинтепа, Термиз, Холчаён, Кампиртепа);

Юечжи ёки кушонлар даврида пайдо бўлган майда шаҳарлар (Будрач, Зартепа, Ғаровтепа, Деновдаги Қалъа Минор ва бошқ.) [8, 79].

Бактрия ҳудудларида қалъа ва қўрғонлар пайдо бўлгач, уларнинг теварагида тураржойлар вужудга келиб, шаҳарлар ривожланиши ва кенгайишига асос солинади.

Кушон даври барча катта ва кичик шаҳарлари илгарироқ манзилгоҳ пайдо бўлган ўринда қад кўтарган қалъаларга эга эканлиги ҳам шу билан изоҳланади.

Кўпчилик қалъалар шаҳар бурчагида жойлашиб, шаҳар иншоотлари таркибига кириб кетади. Далварзинтепа, Арпапоятепа мисолида шаҳар чегараларидан четда қолган ҳолатлар ҳам кузатилади. Баъзи қалъалар марказда (Ялангўштепа, Ғаровқалъа), айримлари эса шаҳарнинг асосий қисмидан алоҳида ёки дарё қирғоғида (Термиз, Кампиртепа) жойлашган [10, 154].

Антик давр Сурхон воҳаси меъморчилигининг таҳлили шуни кўрсатадики, кўҳна шаҳарлар қалъалари ўз ўлчамлари ва режаси жиҳатидан бир-биридан фарқланади. Мисол учун, тўғри бурчакли (Кампиртепа, Термиз), тўртбурчак (Зартепа, Оқмозортепа, Хайрободтепа), кўп бурчакли (Далварзинтепа). Энг катта қалъалар Термиз (10 га) ва Далварзинтепа (3 га) бўлиб, кўпчилик қалъалар 1 га дан 0,8 га.гача ўлчамга эга [5, 118].

Қалъалар, афтидан, шаҳарларнинг табақалашув – маъмурий бошқарилиши нуқтаи назаридан ўз тузилиши, мақсади ва бажарадиган вазифасига кўра ҳам бир-биридан фарқ қилган. Г.А.Пугаченкованинг фикрича, Ўрта Осиё антик давр шаҳарларининг маъмурий бинолари ва ҳукмдорлар саройларида турли хизматга оид омборлар, ҳарбийлар учун иншоотлар бир ерга мужассамлашган жой ҳисобланади [11, 236].

Шимолий Бақтрия антик даври меъморчилигининг юқори даражада ривожланиши кўп ҳолларда жадал олиб борилган қурувчилик фаолияти билан боғлиқ эди. Меъморчиликнинг нозик услублари оммавий тураржойлар билан бирга ибодатхоналар, саройлар ва бадавлат хонадонларга ҳам кенг қўлланилади.

Кўриб чиқиладиган даврда шаҳар қурилиши меъморий услублари урбанизациянинг юқори ривожланган даражасига кўтарилади. Бу ўрнида муҳофаа иншоотларининг аҳамияти катта эди. Шимолий Бақтриядаги ҳимоя иншоотларини ўрганиш – Хайрободтепа, Кўҳна Термиз, Зартепа, Шўртепа, Кампиртепа, Далварзинтепа, Холчаён, Қумқалъа каби кўпгина ёдгорликлардаги қазилмалар орқали амалга оширилганлиги маълум.

Юнон-македон босқини даврида ҳарбий қамал услуби кенг қўлланиши натижасида юнон-бақтрия даврига келиб илгариги (ахамонийлар даври) нисбатан юққа ташқи ҳимоя иншоотлари ўз аҳамиятини йўқотади. Сак-юечжи даврига келиб отлик қўшинлар ҳужумлари ҳисобга олинган ҳолда, мустаҳкам ҳимоя деворлари қад кўтара бошлайди. Кушонлар даврига келиб қамалга бардош бера оладиган мустаҳкам деворлар, суворийлар ҳужумини қайтариш учун деворларда ҳимоя шинаклари бўлган буржлар барпо этилиб, деворлар атрофида хандақлар қазилади. Буни Далварзинтепанинг шу даврда мустаҳкамланган деворлари мисолида кузатиш мумкин.

Кушон даври ривожланган ҳимоя тартибини Қумқалъа, Хайроброттепа, Кампиртепаларда ҳам кузатиш мумкин. Улардаги ҳимоя иншоотлари баланд қилиб хом ғиштдан, баъзан пахсадан қад кўтарган. Уларнинг кўпчилигида тўғри бурчакли буржлар мавжуд бўлиб, уларда камончилар учун тўртбурчак ва учбурчак шакллардаги шинаклар ўрнатилган. Айти пайтда Бақтриянинг антик давр ҳимоя иншоотларида ярим айлана шаклдаги буржлар кам (Зартепа) учрашини қайд этиш жоиз [12, 76].

Ҳимояланиши жиҳатидан Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Кампиртепа мудофаа иншоотлари диққатга сазовор. Бу ерда ҳам хандақ мавжуд бўлиб, маълум жойларда ирмоқлар ювишидан пайдо бўлган табиий чуқурликлардан фойдаланилган. Табиий тепаликда кичикроқ, ичида қалъаси мавжуд бўлган ҳамда деворлар билан ўралган шаҳарчага асос солинган. Қалинлиги 3 м бўлган ушбу деворлар хом ғиштдан қад кўтариб, тўртбурчак шаклдаги буржларга эга. Ички девор йўлаги ҳам мавжуд бўлиб, буржларда жанговар шинаклар ўрнатилган. Худди шунга ўхшаш қурилиш тартиби кушон даврига оид Жанубий Тожикистондаги Қумқалъа ва Кўхнақалъа шаҳарлари [13, 113-124], Шимолий Афғонистондаги Дилбаржин, Комсар каби ёдгорликларнинг ҳимоя деворлари учун ҳам хосдир [14, 51-57].

Кушон даврига келиб ҳимоянинг энг қулай усули бўлган хандақларга катта эътибор берилади. Улар энди нафақат қалъаларни, балки шаҳристонни ҳам ўраб олиб, кенгроқ (15-20 метргача) ва чуқурроқ қазилади [5, 119]. Умуман олганда, антик давр Шимолий Бақтрия меъморчилигида шаҳарсозлик маданияти гуркираб ривожланди. Бу жараёнда ички ва ташқи режавий тузилиш ҳамда услублар, турли вазифаларни бажарувчи (маъмурий, ҳарбий, диний, тураржой) иншоотлар барпо этишга катта эътибор қаратилди.

ХУЛОСА

Хуллас, ўрганилаётган даврда Шимолий Бақтрияда меъморчилик ва шаҳарсозлик турли омиллар таъсирида тараққий қилади. Бу жараёнга мамлакатдаги сиёсий ҳаёт, ўлканинг турли уюшма ва давлатлар таъсирида бўлиши, диний эътиқодлар, мамлакатнинг иқтисодий аҳволи, ҳарбий техниканинг такомиллашуви, ўлканинг ҳарбий ҳаракатлар доирасига тортилиши, халқаро савдонинг ривожини, турли халқлар маданиятининг ўлка халқлари маданияти билан уйғунлашуви, бой қадимий анъаналар, маҳаллий ўзига хослик ва бошқа кўплаб омиллар узлуксиз таъсир қилиб турган. Ана шундай мураккаб жараёнда Шимолий Бақтрия аҳолиси бошқа барча соҳаларда бўлгани сингари, меъморчилик ва шаҳарсозлик борасида ҳам ташқи таъсирларнинг ютуқларини ижобий ўзлаштириш билан бирга маҳаллий ўзига хосликни, қадимий анъаналарни ҳам сақлаб қолганлар. Маҳаллий анъаналар ҳамда юнон, ҳинд услубларининг ўзаро уйғунлиги ўзида ифода этган шаҳарлар антик даврда сон ва сифат жиҳатидан ўсиб, мудофаа нуқтаи назаридан амалдаги мудофаа

ва қамал жангларига мослашди. Ҳозиргача очиб ўрганилган шаҳарсозлик излари бой ва шонли тарихнинг янги-янги саҳифаларини тўлдиришга хизмат қилиб, ўтмиш, бугун ва келажак ўртасида маданий ва маънавий кўприк вазифасини ўташда давом этмоқда.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи кушан. – М. 1979.
2. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. – Т., 1986.
3. Массон М.Е. Городища Старого Термеза и их изучение // Тр. ТАКЭ. – Т., 1940-1941. – Т. 1.
4. Пугаченкова Г.А. Халчаян. – Т., 1966.
5. Яхшиев А.Ж. Шимолий Бактриянинг антик давр тарихи ва маданияти. – Тошкент: Fan ziyosi, 2022.
6. Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи кушан. – М. 1979.
7. Пугаченкова Г.А. В поиске культурных ценностей прошлого. // Античные и раннесредневековые древности Южного Узбекистана. – Т., 1989.
8. Ртвеладзе Э.В. Новые древнебактрийские памятники на юге Узбекистана // ИМКУ. – Т., 1987. – Вып. 2.
9. Кошеленко Г.А. Греческий полис на эллинистическом Востоке. – М. 1979.
10. Ртвеладзе Э.В. Кушанская крепость Кампиртепа // ВДИ. – 1984. – №3.
11. Пугаченкова Г.А. Халчаян. – Т., 1966.
12. Савчук С.А. Цитадель Кампиртепа // Античные и раннесредневековые древности южного Узбекистана. – Т., 1989.
13. Литвинский Б.А., Пичикян И.Р. Археологические открытия на юге Таджикистана // Вестник АН СССР. – 1980. – № 7.
14. Кругликова И.Т. Дильберджин– Кушанский город в Северном Афганистане // Археология Старого и Нового Света. – М. 1983.